

گونه‌شناسی حجاب در تاریخ ادبیات ایران

سمانه قاسم خانی^۱

چکیده

حجاب همواره به عنوان یکی از شاخص‌ترین عناصر فرهنگی و اجتماعی، بازتاب گسترده‌ای در متون ادبی ایران داشته است. در این پژوهش با رویکرد گونه‌شناسانه، سیر تحول و بازنمایی حجاب را از اسطوره‌ها و متون کهن تا ادبیات معاصر مورد بررسی قرار گرفته است. در این مقاله که به شیوه توصیفی بوده، ابتدا جلوه‌های رمزی و نمادین حجاب در اسطوره‌ها و آثار کلاسیک فارسی مورد توجه قرار گرفته، سپس نقش و کارکرد پوشش در متون عرفانی و قصاید عاشقانه تحلیل شده است. در نهایت، بازنمایی حجاب و نحوه مواجهه ادبیات امروز با این مفهوم، واکاوی می‌شود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که حجاب نه تنها یک موضوع اجتماعی، بلکه عنصری معنایی و زیبایی‌شناسی در ساختار روایت‌های ادبی ایران بوده است.

کلیدواژه‌ها: اسطوره، ادبیات فارسی، حجاب، شعر معاصر، گونه‌شناسی.

^۱ . طلبه سطح ۲، حوزه علمیه خاوران الزهرا(س)، خوی.

مقدمه

با وجود پیشینه طولانی و اهمیت اجتماعی حجاب در فرهنگ ایران، بازتاب آن در متون ادبی عمدتاً کلی و بدون تمایزگذاری دقیق بوده است. هنوز گونه‌های متنوع بازنمایی حجاب - از نمادپردازی‌های اسطوره‌ای تا کارکردهای اجتماعی و اخلاقی - در متون ادب فارسی به طور روشمند مورد طبقه‌بندی قرار نگرفته‌اند. این خلأ پژوهشی باعث شده درک ما از سیر تحول معنایی و کاربردی حجاب در ادبیات ایران ناقص و سطحی باقی بماند. بنابراین، گونه‌شناسی حجاب در آثار ادبی می‌تواند به شناسایی ابعاد پنهان، نقش‌ها و دلالت‌های فرهنگی این مفهوم کمک کند.

پرداختن به مسئله گونه‌شناسی حجاب در ادبیات ایران از آن جهت اهمیت دارد که می‌تواند ابعاد ناشناخته و پیچیده هویت زن ایرانی را در بستر فرهنگ و هنر آشکار سازد. شناخت تنوع بازنمایی‌های حجاب به پژوهشگران کمک می‌کند تا رابطه آن با ساختارهای اجتماعی، مذهبی و زیبایی‌شناسی بهتر فهمیده شود. بررسی این موضوع، زمینه مناسبی برای تحلیل انتقادی ارزش‌ها و تحولات فرهنگی در ادوار مختلف فراهم می‌آورد. همچنین تبیین جایگاه حجاب در متون ادبی، امکان تعامل خلاق میان سنت و تجدد را در پژوهش‌های معاصر گسترش می‌دهد.

با توجه به نقش بنیادین ادبیات در بازتاب و شکل‌دهی نگرش‌های اجتماعی، ضرورت دارد که بازنمایی‌های حجاب در متون ادبی به‌طور روشمند و علمی بررسی و طبقه‌بندی شوند. این تحلیل، امکان شناسایی ریشه‌های تاریخی و فرهنگی برداشت‌های امروزی از حجاب را فراهم می‌آورد. بی‌توجهی به گونه‌شناسی حجاب می‌تواند موجب تکرار برداشت‌های کلیشه‌ای و نادیده گرفتن لایه‌های معنایی عمیق‌تر آن گردد. از این رو پژوهش در این زمینه می‌تواند در اصلاح گفتمان اجتماعی و سیاست‌گذاری‌های فرهنگی تأثیری اساسی داشته باشد. حال سوال اصلی این است که گونه‌شناسی حجاب در تاریخ ادبیات ایران چیست؟

سوالات فرعی: ۱- حجاب چیست؟

۲- حجاب در اسطوره‌ها و متون کهن ایران چگونه هست؟

۳-تطور حجاب در ادبیات عرفانی چیست؟

در مورد پیشینه مقاله می توان چند مورد از مقالات در این زمینه اشاره کرد:

۱-مقاله «حجاب زنان در ایران باستان» از سکینه شهبازی ۱۳۹۳ش؛ هدف از این مقاله بررسی و نشان دادن اندکی از حجاب و پوشش زنان ایران در ادوار گذشته است.

۲-مقاله «بررسی حجاب در تاریخ ایران» از مهرداد خضری ۱۴۰۳ش؛ در این پژوهش پیشینه حجاب در دوران قبل از اسلام نیز بررسی شده است

۳-مقاله «نگاهی به پوشش و حجاب زنان ایرانی قبل اسلام و دوره اسلامی» از احسان قدمی ۱۳۹۹ش؛ در این مقاله به پوشش زن ایرانی در دو دوره پرداخته است.

۴-پایان نامه «بررسی پیشینه حجاب در ایران باستان» از شهده شاکری نژاد ۱۳۹۱ش؛ در این مقاله موضوع پوشش زنان ایران باستان را مورد بررسی قرار داده و به رشته نوین مردم شناسی کمک می کند.

۵-پایان نامه «حجاب زن در ایران از صفویه تا امروز» از شهناز پزشک ۱۳۵۶ش؛ در این رساله بررسی حجاب زنان ایرانی است و مقایسه آن با حجابی که اسلام براساس قرآن خواهان آن است.

نوآوری این مقاله در آن است که برای نخستین بار، بازنمایی های حجاب در متون مختلف ادبیات ایران را به شیوه ای گونه شناسانه و تطبیقی بررسی و دسته بندی می کند. برخلاف پژوهش های پیشین که عمدتاً به توصیف کلی یا رویکردهای تک بعدی بسنده کرده اند، این مقاله با استفاده از چارچوب نظری روشن و مقایسه تطبیقی، تحولات معنایی و کارکردی حجاب را در زمینه های گوناگون ادبی واکاوی می کند. رویکرد چندلایه، امکان دستیابی به تحلیلی عمیق تر و نظام مندتر را نسبت به مطالعات پیشین فراهم می سازد.

۱- مفهوم شناسی

۱-۱- حجاب

حجاب در لغت به معنای مانع^۱، چیزی که بین دو چیز جدایی افکند^۲، پوشاندن و پوشش (ستر) است^۳. به پرده حائل میان قفسه سینه و شکم، «حجاب حاجز» می‌گویند^۴. امروزه واژه حجاب در زبان عامه مردم و متون فقهی به معنای پوشش شرعی زنان به کار می‌رود. حجاب، بیش از آن که جنبه فردی داشته باشد، رفتاری اجتماعی است، یعنی انسان عاقل مکلف، در جمع و هنگام مواجهه با دیگران، از حیث پوشش، الزامات و محدودیت‌هایی را می‌پذیرد که میزان آن در فرهنگ‌ها و ادیان و جوامع، متفاوت است^۵. در باور دین‌داران، علی‌الاصول، الزامات و محدودیت‌ها و هنجارهای حضور در اجتماع را دین تعیین می‌کند. استعمال این کلمه، بیش‌تر به معنی پرده است. در قرآن این کلمه در هفت مورد به کار رفته که بیش‌تر به معنای حاجز، مانع، حایل و پرده است. این کلمه از آن جهت مفهوم پوشش می‌دهد که پرده، وسیله پوشش است، ولی هر پوششی حجاب نیست؛ بلکه آن پوششی حجاب نامیده می‌شود که از طریق پشت پرده واقع شدن صورت گیرد^۶.

۲- حجاب در اسطوره‌ها و متون کهن ایران

۲-۱- جلوه‌های نمادین حجاب در اساطیر ایرانی

در اسطوره‌های ایرانی، پوشش و حجاب زنانه همواره با نمادهایی چون پاکی، اسرارآمیزی و منزلت الهی همراه بوده است. چادر، روسری یا هر نوع پوشش سر در متون اسطوره‌ای غالباً به

^۱. جوهری، الصحاح، ذیل واژه.

^۲. ابن منظور، لسان العرب، ذیل واژه.

^۳. زبیدی، تاج‌العروس من جواهرالقاموس، ذیل واژه.

^۴. تهنائی، موسوعة کشف الفنون و العلوم، ذیل واژه.

^۵. فضل‌الله، مجله پیام زن، ش ۷۴، ص ۱۹.

^۶. مطهری، مساله حجاب، ص ۷۸.

عنوان نشانه‌ای میان جهان مرئی و نامرئی یا دنیای زمینی و ملکوتی مطرح شده است. در نگاه کلی، نماد حجاب و لفاف در اسطوره‌های ایرانی به‌ویژه در سیمای زنان یا الهه‌هایی چون ناهید، بیش از آنکه فقط به معنی پوشاندن باشد، نشانه‌ای از قدسیت، رازآلودگی و گاهی چیرگی بر نیروهای اهریمنی است.^۱ به بیان دیگر، حجاب در جهان اساطیری ایران، عملی صرفاً اجتماعی نبوده بلکه حامل معناهایی فراتر از جنسیت و فرهنگ بوده است.

در اسطوره آفرینش ایران، زنان الهی و نیمه‌الهی اغلب با نوعی پرده یا پوشش حضور می‌یابند که گاه نشانگر مرز میان حقیقت مطلق و دنیای مادی است. برای مثال، در اسطوره آناهیتا، الهه آب و باروری که هیچ مردی را یارای نگرستن به او نیست، پرده و حجاب نشانه جایگاه مقدس و دست‌نیافتنی اوست.^۲ حتی در داستان جم و جم‌شید در اوستا و متون پهلوی، اشاره به «پوشانیدن راز» یا «حجاب حقیقت»، غالباً به صورت نمادین مطرح می‌شود و این موضوع در تحلیل اسطوره‌شناسان ایرانی بارها مورد تأکید قرار گرفته است.^۳

۲-۲- حجاب در اوستا و متون باستانی

در اوستا و متون باستانی زرتشتی، پوشش زن و مرد بخش مهمی از قواعد دینی و اجتماعی به‌شمار می‌رفته است. اوستا برای پوشیدن لباس پاکیزه (و به ویژه «چادر» یا «پتوی» زنان) تأکید فراوان دارد و این پوشش نه تنها نشانه پاکدامنی، که عاملی برای حفاظت از اندام و سلامت فردی نیز به‌شمار می‌آید.^۴ اشاره‌های مستقیم به پوشش زنان معمولاً در قالب دستورهای دینی دیده می‌شود که هدف آن پاسداری از کرامت و تقدس زنان زرتشتی ذکر شده است.^۵

از سویی دیگر، در متون پهلوی نظیر دینکرد و بندهش نیز می‌توان ردپای اشاره به پوشش و جدایی زنان و مردان را یافت که گاهی با مفاهیم نجس و طهارت عجین شده است. پوشش در این متون عمدتاً جنبه حفاظتی دارد؛ به طوری که زنان موظف به رعایت نوع خاصی از لباس

^۱ . پارس‌نیا، اسطوره و نماد: ص ۳۲.

^۲ . نامور مطلق، اسطوره‌شناسی کاربردی: ص ۱۸۳.

^۳ . همان، ص ۴۰.

^۴ . پور داوود، یسنا، بند ۱۰، ج ۱: ص ۱۳۲.

^۵ . مطهری، مسئله حجاب: ص ۲۸؛ پارس‌نیا، اسطوره و نماد: ص ۵۵.

«زنی با چادری در باد / تمام شهر را نادیده می‌گیرد»^۱. پژوهشگران نیز تاکید دارند که شعر نو عرصه‌ای برای بازتعریف نسبت زن ایرانی با هویت جمعی و حجاب و نوع بیان انتقادی نسبت به هنجارهای رسمی شده است.^۲

۴-۵- واکاوی اجتماعی-فرهنگی حجاب در نقد ادبی معاصر

حجاب به عنوان یک پدیده فرهنگی-اجتماعی مورد توجه نقد ادبی معاصر واقع شده و تحلیل آن اغلب از منظر نشانه‌شناسی، گفتمان قدرت و هویت زنانه ارائه می‌شود. در واقع، حجاب نشانه «بدن نظارت‌شده» و «نظام طرد و پذیرش» زنان در فرهنگ معاصر می‌باشد.^۳

در فصل‌های انتقادی کتاب «بازتاب زن در آینه ادبیات معاصر» به قلم رهنما، تبیین می‌شود که چگونه روایت‌های زنانه با برجسته‌سازی یا نقد حجاب، ساختارهای سلطه یا مقاومت را بازتولید می‌کنند.^۴ تحقیقات حسن لی نشان می‌دهد که واکاوی حجاب در نقد ادبی، اغلب با تحلیل فعالیت‌های اجتماعی زنان و بازنمایی آن‌ها در عرصه ادبی عجین شده است.^۵

^۱ . یداللهی، مجموعه اشعار: ص ۵۵.

^۲ . همان: ص ۷۱.

^۳ . ایلخانی، پوشش و حجاب با رویکرد جامعه‌شناسی: ص ۱۰۵.

^۴ . رهنما، خاتون در آینه: ص ۱۷۸.

^۵ . یزدانی، سیمای زن در شعر فارسی: ص ۱۴۲.

نتیجه گیری

بررسی گونه‌شناسانه حجاب در تاریخ ادبیات ایران نشان داد که این مفهوم نه تنها به عنوان یک پدیده دینی و اجتماعی، بلکه به عنوان نمادی چندوجهی و پیچیده در بستر متون ادبی ایران حضور داشته است. در متون اسطوره‌ای، حماسی و عرفانی، حجاب معمولاً به صورت نمادین به کار رفته و گاه معرف راز، پاکی، منزلت معنوی یا محدودیت‌ها و موانع معرفت تلقی می‌شود. از سوی دیگر، در آثار عاشقانه و متون کلاسیک، حجاب ابعاد زیبایی‌شناسانه و نیز نقش‌های فرهنگی، اخلاقی و اجتماعی متفاوتی پیدا می‌کند. با آغاز عصر جدید و ورود ادبیات معاصر، این مفهوم با زاویه‌های انتقادی و بازنمایی‌های اجتماعی گسترده‌تری همراه شده است که حکایت از تحول نگاه جامعه به مقوله زن و پوشش دارد. دسته‌بندی و تحلیل گونه‌های مختلف حجاب در این مقاله نشان داد که پرداختن نظام‌مند به این مفهوم، امکان فهم دقیق‌تر سیر اندیشه و ساختار هویتی زن ایرانی را در طول تاریخ ادبیات فراهم می‌کند. چنین رویکردی با آشکار ساختن لایه‌های پنهان معنایی و کارکردی حجاب، به پژوهش‌های فرهنگی و ادبی غنای بیشتری می‌بخشد و می‌تواند زمینه‌ای برای گفت‌وگو و بازخوانی ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی در جامعه معاصر باشد. در نتیجه، گونه‌شناسی حجاب در ادبیات نه تنها ابزاری برای شناسایی تغییرات فرهنگی است، بلکه راهی برای تحلیل انتقادی و نوآورانه جایگاه زن و پوشش در تاریخ ایران به دست می‌دهد.

منابع

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم، *لسان العرب*، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۸ق - ۱۹۸۸م.
۲. اسعد گرگانی، فخرالدین. *ویس و رامین* (تصحیح یوسفعلی غروی)، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۹ش.
۳. اعتصامی، پروین، *دیوان اشعار*، تهران: انتشارات تزکیه، ۱۳۸۷ش.
۴. ایلخانی پورنادری، علی، *پوشش و حجاب با رویکرد جامعه‌شناسی*، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۹۳ش.
۵. بیهقی، ابوالفضل محمدبن حسین، *تاریخ بیهقی*، تهران: انتشارات نیلوفر، ۱۳۷۷ش.
۶. پارسانیا، حمید. *اسطوره و نماد*، تهران: نشر کتاب فردا، ۱۳۹۷ش.
۷. پارسی پور، شهرنوش، *زنان بدون مردان*، تهران: انتشارات نقره، ۱۳۷۹ش.
۸. پور داوود، ابراهیم، اوستا، تهران: *فروهر* (وابسته به سازمان جوانان زرتشتی تهران)، ۱۳۷۴ش.
۹. تهانوی، محمدعلی بن علی، *موسوعه کشف الفنون و العلوم*، بیروت: چاپ رفیق العجم و علی دحروج، ۱۹۹۶م.
۱۰. جوهری، اسماعیل بن حماد، *الصاحح: تاج اللغة و صحاح العربیة*، تهران: انتشارات امیری، ۱۳۶۹ش.
۱۱. حافظ، شمس الدین محمد، *دیوان حافظ* (تصحیح قزوینی و غنی)، تهران: انتشارات مقدس، ۱۳۷۶ش.
۱۲. خاقانی، بدیل بن علی، *قصاید*، تصحیح قمشه‌ای، تهران: سنایی، ۱۳۸۲ش.
۱۳. دانشور، سیمین، *سووشون*، تهران: انتشارات خوارزمی، ۱۳۹۱ش.
۱۴. داون، آستین و همکاران. *چشم‌انداز ادب هنر ایرانی*، ترجمه: محمدتقی صدیقانی، تهران: نشر معین، ۱۳۷۰ش.

۱۵. رهنما، تورج، *خاتون در آینه* (تصویر زن در آثار داستان نویسان معاصر ایران)، تهران: نشر قطره، ۱۳۹۰ ش.
۱۶. زبیدی، محمد بن محمد، *تاج العروس من جواهر القاموس*، بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۴ ق یا ۱۹۹۴ م.
۱۷. زرین کوب، عبدالحسین. *سرنی*، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۷ ش.
۱۸. سعدی، مصلح بن عبدالله، *گلستان سعدی* (تصحیح فروغی)، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۲ ش.
۱۹. سنایی، مجدود بن آدم، *حدیقه الحقیقه* (تصحیح محیط طباطبایی)، تهران: انتشارات سخن، ۱۳۷۶ ش.
۲۰. ———، *قصاید*، تصحیح مدرس رضوی، تهران: انتشارات سنایی، ۱۳۶۹ ش.
۲۱. شفیعی کدکنی، محمدرضا، *صور خیال در شعر فارسی*، تهران: انتشارات سخن، ۱۳۸۵ ش.
۲۲. ———، *در کوچه باغ های نشابور*، تهران: انتشارات سخن، ۱۳۷۸ ش.
۲۳. شیری، قهرمان، *هوشنگ گلشیری* (جن نامه)، تهران: انتشارات ورا، ۱۳۹۸ ش.
۲۴. صفا، ذبیح الله. *تاریخ ادبیات در ایران*، تهران: انتشارات ققنوس، ۱۳۶۳ ش.
۲۵. عطار نیشابوری، محمد بن ابراهیم (فریدالدین)، *دیوان* (تصحیح شفیعی کدکنی)، تهران: انتشارات سخن، ۱۳۹۱ ش.
۲۶. ———، *منطق الطیر*، تصحیح شفیعی کدکنی، تهران: انتشارات سخن، ۱۳۹۵ ش.
۲۷. فضل الله، سید محمد حسین، *مجله پیام زن*، جوانان، ورزش و حجاب، شماره ۷۴، ۱۳۹۳ ش.
۲۸. فروزانفر، بدیع الزمان. *شرح مثنوی شریف*، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۶ ش.
۲۹. فردوسی، ابوالقاسم. *شاهنامه*، تهران: کتاب پارسه، ۱۳۸۶ ش.
۳۰. فرخزاد، فروغ، *دیوان اشعار*، تهران: نشر مروارید، ۱۳۸۹ ش.

۳۱. معین، محمد. *مزدیسنا و تأثیر آن در ادبیات پارسی*، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۸ ش.
۳۲. مولوی، جلال‌الدین محمد بن محمد، *مثنوی معنوی* (تصحیح نیکلسون)، تهران: انتشارات خوارزمی، ۱۳۸۶ ش.
۳۳. مطهری، مرتضی، *مساله حجاب*، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۹۱ ش.
۳۴. نظامی. الیاس بن یوسف، *خسرو و شیرین حکیم نظامی گنجه ای*، تهران: شرکت نشر قطره، ۱۳۹۵ ش.
۳۵. نجم‌الدین رازی، عبدالله بن محمد، *مرصادالعباد*، تصحیح ملک‌الشعراى بهار، تهران: انتشارات علمی، ۱۳۹۲ ش.
۳۶. نامور مطلق، بهمن. *اسطوره‌شناسی کاربردی*، تهران: نشر سخن، ۱۳۹۲ ش.
۳۷. نصرالله منشی، نصرالله بن محمد، *کلیله و دمنه*، تصحیح: مجتبی مینوی، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۹۲ ش.
۳۸. یاحقی، محمدجعفر. *فرهنگ اساطیر و داستانواره‌های در ادبیات فارسی*، تهران: نشر سخن، ۱۳۹۴ ش.
۳۹. یداللهی، افشین، *مجموعه اشعار*، تهران: نگاه، ۱۳۹۶ ش.
۴۰. یزدانی، زینب، *سیمای زن در شعر فارسی*، تهران: انتشارات ادريس، ۱۳۹۲ ش.
۴۱. هجویری، علی بن عثمان، *کشف‌المحجوب*، تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۸۶.